
НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ПЕРАДРАМАНТЫЗМУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Нягледзячы на тое, што тэрмін *перадрамантызм* (*préromantisme*) амаль стагоддзе ўжываны ў еўрапейскім літаратуразнаўстве, ён і да гэтага часу застаецца неадназначным і выклікае шматлікія спрэчкі сярод навукоўцаў. Першым паняцце перадрамантызму прапанаваў французскі даследчык Д. Марне ў артыкуле «Перадрамантызм» («Un préromantique» 1909), потым у манаграфіі «Рамантызм у Францыі XVIII стагоддзя» («Le romantisme en France en XVIII siècle» 1912). Сам Д. Марне атаясамліваў перадрамантызм са з'явамі літаратуры французскага сентыменталізму, у першую чаргу Жан-Жака Русо, Бернардэна дэ Сен-Пьера і іх паслядоўнікаў. Нямецкія літаратуразнаўцы таксама былі схільныя абазначаць ім літаратуру сентыменталізму, найперш творчасць літаратараў «Буры і націску». Англіійскія крытыкі найчасцей уключаюць у перадрамантызм гатычны раман, паэзію Асіяна, творчасць Т. Грэя і Э. Юнга. Спрэчкі аб змястоўным нападзенні тэрміна паміж заходнееўрапейскімі літаратуразнаўцамі ішлі і на спецыяльным калектыве, які адбыўся ў Францыі ў чэрвені 1972 года, але адназначнае трактаванне тэрміна так і не было прынятае.

У савецкім літаратуразнаўстве наконт тлумачэння перадрамантызму існавалі дастаткова палярныя меркаванні. З аднаго боку, назіралася збліжэнне, а часам і атаясамліванне сентыменталізму і перадрамантызму. З другога боку, шэраг аўтарытэтных даследчыкаў выступалі супраць такога супадзення паняццяў. Дастаткова катэгарычна піша ў кнізе «От Просвещения к романтизму» С. Тураеў: «Нет никаких оснований распространять этот термин на широкий круг явлений, связанных с сентиментализмом» [8, с. 83]. Разам з тым ён згаджаецца, што, хаця рамантызм і ўяўляе сабой якасна новую ступень светаўспрымання, у нетрах літаратуры Асветніцтва сапраўды адбывалася паступовае назапашванне новых эстэтычных праяў. Больш памяркоўна выказаўся А. Курылаў: «Романтизм в XVIII – начале XIX веков вырос не с сентиментализма как такого, а с того общего пре-романтического литературного движения, где сентиментализм был одним из наиболее значительных идейно и эстетически оформленных течений» [3, с. 30]. Такім чынам падкрэсліваецца, што пры ўсіх розначытаннях паняцці сентыменталізму і перадрамантызму маюць значную частку агульнай семіятычнай прасторы.

Атаясамленні перадрамантызму з сентыменталізмам сустракаюцца і ў польскім літаратуразнаўстве: «Трансфармацыі, якія Хмялеўскі, Тарноўскі ці Брукнер называлі павышанай эмацыянальнасцю, сентыментальнасцю або

сентыменталізм, Ігнацы Хжаноўскі называе перадрамантызмам» [14, s. 232]. На думку З. Ліберы, там, дзе сентыменталізм меў шчырыя пачуцці і сапраўдныя эмацыянальныя ўзрушэнні, а чулая сцэна не рабіла ўражання «штучнай гульні», гісторыкі літаратуры схільны былі бачыць пачаткі перадрамантызму [14, s. 233]. Калі сентыменталізм меў надуманыя афекты і насычаныя прэтэнцыёзнасцю чуллівыя сцэны, то тады набліжаўся да эстэтыкі ракако.

Праблематычнасць трактавання перадрамантызму вынікае з таго, што ён не з'яўляецца асобнай мастацкай эпохай з цэласнай эстэтычнай сістэмай, а вызначаецца разнастайнасцю разнародных і часам супярэчлівых літаратурных праяў перад так званым рамантычным пераломам. Перадрамантызм увабраў у сябе сукупнасць мастацкіх з'яў канца XVIII – пачатку XIX ст., якія храналагічна папярэднічалі рамантызму і ў значнай ступені падрыхтавалі яго надыход. «Słownik literatury polskiej XIX wieku» дае наступнае тлумачэнне гэтаму тэрміну: «Маецца на ўвазе сукупнасць мастацкіх з'яў, якія супрацьстаяць рацыяналізму і эстэтыцы класіцызму XVIII ст., абвяшчаючы надыход рамантычнага пералому ў філасофіі, мастацтве і звычаях» [12, s. 781]. Даследаваўшы вытокі і генезіс беларускага рамантызму, К. Лецка таксама адзначае: «Перадрамантычныя тэндэнцыі, якія былі асабліва найбольш адчувальнымі ў XVIII стагоддзі, непасрэдна папярэднічалі ўзнікненню рамантызму. Ужо яны прыкметна вызначалі тых рысы, асаблівасці, якія знайшлі найбольш поўнае выражэнне ў эпоху рамантызму» [4, с. 44].

Канец XVIII – пачатак XIX ст. у гісторыі беларускай літаратуры мае рэпутацыю міжлітаратурнай эпохі з дастаткова размытым мастацкім абліччам. Паступова з актыўнага літаратурнага жыцця сыходзяць прызнаныя творцы Асветніцтва, новае пакаленне пісьменнікаў яшчэ не дало значных імёнаў. Нягледзячы на гэта, сітуацыя перадрамантызму не нагадвае зацішак перад бурай, а вызначаецца разнастайнасцю, напоўненасцю, дастатковай творчай актыўнасцю і мастацкімі пошукамі, якія вяліся ў агульным рэчышчы еўрапейскага літаратурнага жыцця і ў вялікай ступені пад яго непасрэдным уплывам. Найбольш яскрава перадрамантычныя тэндэнцыі выступалі ў развітым на айчынай глебе сентыменталізме і першых творах гатычнай прозы, праяўляліся ў абуджэнні цікавасці да народнай творчасці і гістарычнага мінулага краіны, у мастацкім асэнсаванні здабыткаў тагачаснай заходнееўрапейскай эстэтычнай і філасофскай думкі.

Свае творчыя адкрыцці прапанаваў гатычны раман, які развіваўся ў межах літаратуры Асветніцтва, але адначасова і супрацьстаяў вядучым прыярытэтам сваёй эпохі, праводзячы думку пра шматпланавасць і загадкавасць свету, ірацыянальную прыроду чалавека. Беларуская гатычная літаратура прадстаўлена ў першую чаргу творамі Ганны Алімпіі Мастоўскай, якая ў 1806–1807 гг. выдала ў Вільні шэраг напоўненых фантастыкай і звышнатуральнымі з'явамі раманаў і апавесцей («Замак Канецпольскіх»,

«Матыльда і Даніла», «Статуя і Саламандра», «Астольда, князёўна з роду Палямона, першага літоўскага князя» ды інш.). Мастоўская свядома арыентавалася пераважна на ўзоры ангельскай гатычнай прозы і свае аповесці давярала апецы *змрочнага духу Анны Радкліф*.

Творы Мастоўскай неслі новы погляд на свет як на загадкава-містычную таямніцу, выяўлялі складанасць і супярэчлівасць чалавечай душы з яе цёмнымі глыбінямі, але разам з тым яшчэ захоўвалі ў сабе значную долю асветніцкай дыдактыкі і маралізатарства, бо мелі на мэце не толькі пацешыць і настрашыць чытача, але разам з тым нагадаць яму пра небяспеку заняўбанна маральных цнотаў і дабрачыннасцяў. Такім чынам у гатычных творах Г. Мастоўскай з выразнымі праявамі рамантычнага светабачання перапляталіся істотныя моманты асветніцкага рацыяналізму.

Літаратурнае жыццё Вільні пачатку ХІХ стагоддзя фарміравала шырокае кола замежных культурна-філасофскіх уплываў ад англійскага сентыменталізму і русаізму да ідэй нямецкіх філосафаў і пісьменнікаў «Буры і націску». Гэта адносіцца і да засваення такой агульнаеўрапейскай літаратурнай з’явы, як паэзія «посу і гробów», распачатай ангельцамі Т. Грэм і Э. Юнгам, з характэрнай для гэтай паэзіі медытатыўнасцю, рэфлексійнасцю, меланхалічнасцю, суб’ектывізмам. Разважанні аб самотнасці і ілюзорнасці зямнога існавання, думкі пра смерць як вызваліцельку ўвасоблены ў свабодную споведзь лірычнага героя. Адвечная філасофская тэматыка, маляўнічы змрочны антураж вечаровых або начных могілак вабілі да сябе многіх паэтаў. «Элегію» Т. Грэя перастварае па-польску ў 1803 годзе Ю. У. Нямцэвіч. Ігнат Быкоўскі перакладае фрагменты з «Начных думак» Э. Юнга, наследаванні яму прыкметныя ў паэтычных зборніках «Вясковыя вечары» і «Ночы вясковыя». Тужлівыя юнгіянскія матывы, песімістычныя думкі пра хуткаплыннасць чалавечага жыцця і мізэрнасць чалавечага розуму характэрныя некаторым творах А. Нарушэвіча («Голас памерлых»), Ф. Карпінскага («На вобраз трыумфу смерці», «Трывога чалавека, блізкага да смерці») і Ф. Князьніна («Жалі Арфея над Эўрыдыкай», «На смерць Юліоні»). Як адзначаюць даследчыкі, Юнга чытаюць філаматы, аб «цвінтарным Юнгу» ўспамінае Ю. І. Крашэўскі.

У літаратуры Рэчы Паспалітай думкі аб смерці і зменлівасці часу лучыліся з патрыятычнымі матывамі пра мінулую веліч і славу краіны. Калі Вялікая французская рэвалюцыя была ключавой падзеяй гістарычнага кантэксту, у якім нараджаўся заходнееўрапейскі рамантызм, то рэчпаспалітаўская літаратура перажывае яшчэ і ўласную драматычную падзею – канчатковую страту дзяржаўнасці, што таксама паспрыяла нараджэнню рамантычнага светаадчування, а актуальная патрыятычная праблематыка надавала нацыянальную адметнасць агульнаеўрапейскім перадраматычным з’явам.

У пачатку ХІХ стагоддзя ў айчыннай літаратуры назіраецца новы віток цікавасці да «Песняў Асіяна» Дж. Макферсана. Заўважана, што асабліва моцна ўплыў асіянізму адчувальны ў краінах, мінулае якіх было лепшым

за сучаснасць. Пераклады з Макферсана ў розныя гады былі зроблены Ф. Княжніным, Ф. Карпінскім, А.-Э. Адынцом, К. Брадзінскім, уплыў ягонай творчасці прасочваецца ў паэзіі саміх перакладчыкаў, думках і «Гістарычных песнях» А. Нямцэвіча (1816), тэарэтычных працах К. Брадзінскага.

Макферсан, якога называлі Гамерам Поўначы, прапанаваў прынцыпова новы падыход да асэнсавання, ці, хутчэй, перажывання гераічнай і велічнай мінуўшчыны – эмацыянальна-пачуццёвы. Лірызмам, меланхалічнасцю, пэўнай ідэалізацыяй даўніны, духам таямнічасці асіянізм, з аднаго боку, лучыўся з літаратурай сентыменталізму і прозай жахаў, а з другога – спрычыніўся да развіцця гістарычных і фальклорных даследаванняў.

Ужо Ганна Мастоўская імкнецца спалучыць элементы гатычнай прозы з матэрыяламі айчыннай гісторыі і пазначае ў падзагалоўку сваіх твораў «аповесць руская», «аповесць літоўская», «жмудская». Мастоўская дае волю сваёй фантазіі, але ўсё ж такі імкнецца да гістарычнага праўдападабенства. Так у «Астольдзе...», па словах пісьменніцы, «Кромер, Гвагнін і Мацей Стрыйкоўскі былі маімі праваднікамі». Аўтарка намагаецца перадаць гістарычны каларыт сваіх містычных гісторый праз апісанні рыцарскіх турніраў, спаборніцтваў, паляванняў, пышных піраў, любуецца даўнімі рыцарскімі часамі з іх культам самаахвярнага служэння Айчыне і яўна супрацьпастаўляе іх сённяшняму змізарнеламу жыццю.

Публікацыя «Песняў Асіяна», а таксама выхад кнігі П.-А. Малё «Помнікі» з старажытнаскандынаўскімі тэкстамі адкрывалі новы паўночны свет са сваёй міфалогіяй і паэзіяй. Такім чынам была разбіта манаполія культуры антычных грэкаў і рымлян як узорнай і адзінай вартай пераймання. Па ўсёй Еўропе шырыцца цікавасць да народнай творчасці і народнага эпасу. Збіраюцца фальклорныя матэрыялы, друкуюцца «Песні шатландскай мяжы» В. Скота (1803), «Чароўны рог хлопчыка» Арніма і Брэтана (1806), «Казкі братаў Грым» (1812), распачынаецца публікацыя «Ірландскіх мелодый» Т. Мура (1807–1834). Першыя друкаваныя на старонках віленскіх выданняў артыкулы Я. Рыхтэра (1815), М. Чарноцкай (1817), К. Лях-Шырмы (1818), прысвечаныя беларускаму фальклору, а таксама вядомая праца З. Даленгі-Хадакоўскага «Пра дахрысціянскую Славяншчыну» (1818) упісаны ў агульнаеўрапейскі працэс звароту да фальклорнай спадчыны. Вядома, што гэтыя публікацыі выклікалі актыўнае непрыняцце віленскіх класіцыстаў і жывую цікавасць паэтаў-філаматаў.

Трапіўшы ў беларускі літаратурны кантэкст, заходнееўрапейскія мастацкія з’явы трансфармаваліся, арганічна перапляталіся з уласнымі тэндэнцыямі айчыннай літаратуры, з адпаведнымі эстэтычнымі густамі і патрабаваннямі як саміх творцаў, так і чытачоў. Варта адзначыць, што юнгізм Ф. Карпінскага і І. Быкоўскага, асіянізм Ф. Княжніна і Ю. У. Нямцэвіча развіваліся ў межах літаратуры рэчпаспалітаўскага сентыменталізму.

Нягледзячы на разнастайнасць мастацкіх з’яў, уключаных у паняцце перадрамантызму, усе яны аб’яднаны агульнай скіраванасцю супраць асветніцкага рацыяналізму, на дэфармацыю і разбурэнне эстэтыкі класіцызму. Як адзначалі У. Жырмунскі і Н. Сігал, «літаратура преромантизма супрацьпоставляе індывидуальнае чутства універсальнасці просветельскага “разума”, наіўную прыроду і неіспорченныя нравы “простых” людзей – развращенности верхушечной городской цивилизации» [2, с. 250]. Характарызуючы мастацкія стылі беларускай літаратуры пачатку XIX стагоддзя, Л. Тарасюк таксама піша, што літаратуры перадрамантызму «ўласцівы пафас адмаўлення асветніцкага рацыяналізму. І ў той жа час яна захоўвала пераемнасць з літаратурай сентыменталізму (у апалогіі “пачуцця”, паэтызацыі прыроды, архаікі, захапленні фальклорам і г.д.)» [7, с. 5].

Пошук традыцый, на якія абапіраліся рамантыкі XIX стагоддзя, у першую чаргу скіроўвае ўвагу на сентыменталізм. Большасць літаратуразнаўцаў або атаясамлівалі сентыменталізм з паняццем перадрамантызму, або вызначалі яго як найбольш важкі кампанент літаратурнай сітуацыі, якая папярэднічала выпяванню рамантычнага кірунку. Гэта невыпадкова, бо з усёй поліфаніі перадрамантызму менавіта сентыменталізм вылучаецца як самастойны мастацкі стыль з асобнай ідэйна-эстытычнай сістэмай. На думку Т. Касткевіч, «вызначаючы шлях развіцця літаратуры на такім значным адрэзку часу, сентыменталізм стаўся мостам паміж Асветніцтвам і творчасцю эпохі рамантызму. У адносінах да з’яў, якія яму папярэднічалі і спадарожнічалі, ён істотна пашырыў сферу інтарэсаў і зацікаўленасцяў літаратуры, а таксама рэсурсы літаратурных сродкаў, якія былі ў распараджэнні аўтараў» [10, с. 293].

Сентыменталізм узнік у процівагу асветніцкаму рацыяналізму як пэўная самакрытыка Асветніцтва, выкліканая крызісам вядучай ідэі ўсемагутнасці чалавечага розуму. Гэты кірунак высунуў шэраг новых ідэй і матываў, апрабаваў мастацкія прыёмы, якія арганічна будуць успрыняты, пераасэнсаваны і развіты далей рамантыкамі, падрыхтаваў канцэптуальныя змены ў асэнсаванні ролі літаратуры і самога творцы. А. Міцкевіч сцвярджаў, што, калі б не было Карпінскага і Нямцэвіча, ён не напісаў бы сваіх балад. Таксама паказальна, што само слова *рамантычны* ўпершыню выкарыстаў французскі сентыменталіст Рэціф дэ ла Брэтон, які ўжыў яго ў адным са сваіх мастацкіх твораў, адзначыўшы, што гэта быў «самы шчаслівы, самы рамантычны дзень».

Сентыменталізм, які пранікае ў літаратуру Рэчы Паспалітай разам з перакладнымі творамі заходнееўрапейскай літаратуры, прыносіць з сабой спецыфічную праблематыку: антаганізм прыроды і грамадства, вёскі і горада, чулага сэрца і дэгуманізаванага свету, пошукі Бога, усталяванне натуральных стасункаў паміж людзьмі. Яго асноўныя ідэалагемы становяцца папулярнымі і дзейснымі, дзякуючы дыскусіям вакол асноўных палажэнняў філасофіі

Ж.-Ж. Русо, чья літаратурная спадчына была значным фактарам фарміравання асветніцкай ідэалогіі Рэчы Паспалітай. Менавіта ён даў найбольш поўнае філасофскае асэнсаванне сентыменталізму, абгрунтаваўшы яго асноўныя этычна-эстэтычныя прынцыпы: прыроду, чулінасць, дабрачыннасць, сумленне і інш. «Русо быў чытаны ў салонах, узгаданы на сеймах, вядомы асветнікам, палітыкам, паэтам і чулым душам... Сваёй эмацыянальнасцю, індывідуалізмам і пачуццёвасцю ў стасунках асобы з прыродай ён абвясціў надыход рамантычнай плыні» [11, s. 543]. Паказальна, што Гётэ называў Вальтэра канцом старой гісторыі, а Русо – пачаткам новай. Д. Марне ў прыгаданай ужо манаграфіі «Рамантызм у Францыі XVIII стагоддзя» («Le romantisme en France en XVIII siècle») адзначаў: «Нават найбольш пыхлівыя з рамантыкаў мінулага лічылі Русо майстрам, які сфарміраваў іх сэрцы... Рамантызм пры старым рэжыме пачынаецца з Русо» (Цыт. па : [1, с. 63–64]).

Культ Русо, асноўнага патрона сентыменталізму, працягваўся і ў XIX стагоддзі. Яго чытаюць і цытуюць філаматы, а для некаторых з іх, як напрыклад для Я. Чачота, ён быў духоўным настаўнікам і правадыром. Сапраўды, дэклаванае Ж.-Ж. Русо супрацьстаянне асобы дэструктыўнай цывілізацыі і поўнаму фальшывых каштоўнасцей грамадству, апалогія сэрца і пачуцця, культ прыроды, у тым ліку і сапраўднай прыроды чалавека, спецыфічнае трактаванне натуральнай роўнасці і натуральнага права, – усё гэта пракладала шлях рамантычнаму светаадчуванню.

Літаратура сентыменталізму па-сапраўднаму дэмакратычна. Адна з найважнейшых заваёў сентыменталізму звязана з пільнай увагай да чалавека па-за яго саслоўнай прыналежнасцю. Літаратура ўпершыню звярнулася да паказу героя з нізоў грамадства, да адлюстравання чалавека трэцяга саслоўя. Змянілася канцэпцыя чалавека. У сентыменталісцкай літаратуры галоўным аб'ектам выступала прыватная асоба. Галоўнай рысай такой асобы была здольнасць эмацыянальна ўспрымаць свет, а асноўнае значэнне набывалі дабрачыннасці асабістыя, а не грамадска значныя. Чулінасць героя стварала сваю іерархію каштоўнасцей, спецыфічную мадэль светаўладкавання, проціпастаўленую дысанансу навакольнага свету. Прыярытэтная каштоўнасць сентыменталізму, чулае сэрца, трактавалася як праява сапраўднай натуры, як увасабленне найвышэйшай гармоніі і маральнасці прыроды. Ф. Карпінскі паўтараў следам за Ж.-Ж.Русо: «Паглыбляйся найперш у сэрца тваё, райся з ім і слухай» [9, s. 8].

Сентыменталізм вылучыў актуальную праблему самапазнання. Калі тонкі рамантык Наваліс сцвярджаў, што «апісваць людзей да гэтага часу было немагчыма, бо невядома было, што ёсць чалавек», то сентыменталіст Ф. Карпінскі на пачатку XIX ст. у «Размовах Платона» пісаў: «Пазнай сябе, і пазнаеш і іншых людзей». Пазнанне ўласнай прыроды – галоўная мэта чалавека, падкрэслівае Карпінскі ў сваім трактаце. Чалавек у літаратуры

сентыменталізму становіцца стэрэаскапічным, аб'ёмным, неадназначным у сваім духоўным жыцці. Адзначаючы непаўторнасць свайго індывідуальнага лёсу, каштоўнасць асабістых перажыванняў і ўласнага пачуццёвага вопыту, герой сентыменталізму сцвярджаў сваю адметнасць і ўнутраны суверэнітэт.

Аднак неабходна адзначыць, што, крытыкуючы аднабаковасць рацыяналістычнага падыходу да рэчаіснасці і асобы, сентыменталізм заставаўся ў межах асветніцкай ідэалогіі. Ён палемізуе з рацыяналізмам, але не абвяргае яго цалкам, як гэта будзе ўласціва рамантыкам. Чалавечыя пачуцці, праявы добра і зла ў сентыменталісцкай трактоўцы не ірацыянальныя, а канкрэтныя, рэальныя. Яны выступаюць праявай сапраўднай чалавечай натуры і выкліканыя пэўнай сітуацыяй або пэўнай асобай. Пачуццёвасць сентыменталізму, як правіла, камерная і элегічная. Ён культывуе ўвагу да дробных праяў духоўнага жыцця, пераліваў пачуццяў, але гэта ўвага да «зямнога», ментальнага чалавека. У рамантыкаў пачуццёвасць вырасце да дэманізацыі страсці. Героём стане той, хто выходзіць за межы дазволенага і магчымага. Звышнамеры, пошукі звышрэальнага – характэрная рыса рамантычнага героя. Максімалісцкую скіраванасць новага пакалення мераць сілы па ўзвышанай маштабнай мэце будзе дэклараваць А. Міцкевіч у адным з праграмных вершаў «Песня філарэтаў».

Новы змест, увага да эмацыянальнай сферы, танальнасць твораў сентыменталізму вымагалі новай эстэтыкі, новага мастацкага стылю, іншага стаўлення да мовы. Важнай становіцца інтанацыйная сфера, танальнасць твора, адлюстраванне эмоцый і няпэўных перажыванняў. Для выражэння суб'ектыўных рэфлексій спатрэбіўся і новы сінтаксіс – імітацыя свайго роду плыні свядомасці, перацякання спантанна перажыванняў.

Сентыменталісцкая чулінасць замацавала пэўныя абрысы паэтычных свабод, што было тагачаснай навацыяй у літаратурнай творчасці. Ф. Карпінскі піша: «Хто бы цяпер змог такой незлічонай колькасці рэчаў акрэсліць парадак і дакладныя правілы? Хто пасярод бегу думку або выявы сэрца затрымае? І няправільна стрымліваць іх састарэлымі прадпісаннямі, бо ці не сапсуюць яны найпекнейшую мову, якой прамаўляе сама натура? І па гэтых прычынах здаецца, што ўсе вызначаныя правілы (акрамя парадку і правільнасці маўлення) для нашага красамоўства зусім не патрэбны» [9, s. 9]. Абараняючы права творцы на свабоду ад правіл і канонаў, Карпінскі прыводзіць прыклады: «Хаця Эдвард Юнг у сваіх “Начах” не прытрымліваецца ніякіх правілаў, ён увайдзе ў бессмяротнасць гэтак жа, як і іх прыхільнік Вальтэр у “Генрыядзізе”; а з іншага боку, вялікая колькасць твораў, у якіх няма чуласці, а толькі следаванне правілам, згіне ў няпам'яці» [9, s. 11].

Сентыменталізм абумовіў параўнаўча большую творчую свабоду пісьменніка, вызваліў яго ад уціску стылёвых канонаў класіцызму, скіраваў увагу на схаваныя дагэтуль магчымасці слова, на новае прызначэнне моўнага акта.

Рамантыкі падхопяць яго фармальныя пошукі ў найбольш поўным увасабленні чалавечых перажыванняў, адэкватнай перадачы напружанага эмацыянальнага жыцця. У сваёй дэкларацыі свабоды творчага самавыяўлення, у смелых эксперыментальных папярэднікаў, пісьменнікаў-сентыменталістаў.

Прадстаўнікі гэтага кірунку сцвярджалі перавагу нацыянальнага, прыватнага, індывідуальнага, непаўторнага над універсальным і агульным. Яны выяўлялі цікавасць да асаблівасцей нацыянальнай культуры, да народнай творчасці. Варта адзначыць, што прыярытэт мастацкага адкрыцця фальклору належыць сентыменталістам, ды і сама ідэя народнасці была ўпершыню выказана не рамантыкамі, а сентыменталістамі. Патрабаванні народнасці літаратуры найбольш поўна ўвасоблены ў тэарэтычных працах позняга сентыменталіста Казіміра Бразінскага. Сентыменталізм падрыхтаваў глебу наступнаму пакаленню літаратараў для мастацкага засваення фальклорных багаццяў, паказаў народную паэзію як невычэрпную крыніцу эстэтычных і духоўных каштоўнасцей. Падкрэслім, што сентыменталісты і рамантыкі звяртаюцца да фальклору з розных ідэйных пазіцый, з рознымі мэтамі і задачамі. Рамантыкаў будзе захапляць народнасць у яе гістарычным ракурсе, у часавым аддаленні, з фантастыкай і містычнай сімволікай. Сентыменталістаў вабілі ў фальклору найперш пачуцці, праявы чулага сэрца, шчырасць і непасрэднасць эмацыянальнага выяўлення. Таму рамантыкі і сентыменталісты выкарыстоўваюць у сваёй творчасці розныя жанры фальклору. Рамантыкаў прыцягваюць казкі, паданні і легенды з героікай, незвычайнымі постацямі і сюжэтамі, таямнічасцю і фантастыкай. Сентыменталісты скіроўваюць увагу найперш на народныя песні, дзе выказаныя сардэчныя пачуцці ці зафіксаваны эмацыянальны стан чалавека.

Сентыменталізм плённа развіваўся ў літаратуры Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. у творчасці Ф. Карпінскага, Ф. Княжніна, І. Быкоўскага, якія мелі непасрэднае дачыненне да літаратурнага працэсу на беларускіх землях. Але на пачатку XIX стагоддзя папулярнасць сентыменталізму не змяншаецца, творы названых аўтараў працягваюць выдавацца і перавыдавацца, займаюць старонкі многіх часопісаў. Ідэйныя і эстэтычныя прынцыпы сентыменталізму заставаліся па-ранейшаму значнымі і актуальнымі. Следам за Ф. Карпінскім («Пра красамоўства ў прозе і вершы», 1782; «Пра шчасце чалавека. Ліст да Разіны», 1783; «Размова Платона са сваімі вучнямі», 1802), філасофскія палажэнні і мастацкія асаблівасці гэтага мастацкага кірунку будуць тэарэтычна асэнсаваны ў працах К. Бразінскага: «Пра класічнасць і рамантычнасць» (1818), «Пра ідылію з маральнага боку» (1823), у шматлікіх публікацыях і прадмовах да зборнікаў мастацкіх твораў розных аўтараў.

Нягледзячы на дастаткова працяглую і плённую гісторыю свайго творчага існавання ў літаратуры Рэчы Паспалітай, сентыменталізму на пачатку

XIX ст. тым не менш даводзілася сцвярджаць сваё права на існаванне ў спрэчках з класіцызмам, адстойваць у творчай палеміцы свае этычна-эстэтычныя прынцыпы.

Цікавай ілюстрацыяй узаемадачыннення і барацьбы мастацкіх стыляў Асветніцтва стаў «Tygodnik Wileński», створаны ў 1804 годзе намаганнямі Таварыства філаматаў. Гэта было першае ў Вільні філаматычнае Таварыства, заснаванае на ўзор французскага і варшаўскага Таварыстваў сяброў навук. Стваральнікамі яго лічацца Юзаф Твардоўскі (1780 – 1840), Іяхім Лялевель (1786 – 1861), Дамінік Манюшка (1788 – 1848). Хаця арганізацыйна фарміраванне Таварыства завяршылася толькі ў 1806 годзе, польскі літаратуразнаўца Здзіслаў Скварчынскі, прааналізаваўшы асаблівасці часопіса ў навуковым даследаванні «У школе сентыменталізму. “Tygodnik Wileński” з 1804 г.», прыходзіць да высновы, што да яго мелі непасрэднае дачыненне арганізатары і будучыя кіраўнікі Таварыства філаматаў [15, s. 3].

Нягледзячы на кароткі тэрмін існавання «Tygodnika Wileńskiego» (за адзін год выйшла 23 нумары), гэта было, бадай, першае чыста літаратурнае выданне на беларускіх землях. Пазней, у 1815 годзе, І. Лялевель, ужо аўтарытэтны і любімы моладдзю прафесар Віленскага ўніверсітэта, адновіць часопіс пад той жа назвай.

Пераважная колькасць надрукаваных твораў ананімная, толькі ў рэдкіх выпадках аўтарства пазначана крыптонімам, і ў выключных публікацыях, як гэта адбылося з сентыменталісцкім апавяданнем Ф. Н. Галянскага «Моц красамоўства сэрца», аўтарства пазначалася поўнасцю. Найбольш значнымі ў «Tygodniku Wileńskim» з’яўляюцца ананімныя паэмы «Сатыра» і «Разважанні пра раманы». Паміж гэтымі творамі разгарнулася сапраўдная літаратурная палеміка, якая цікавая і знамянальная яшчэ і тым, што іх аўтарамі хутчэй за ўсё былі не прызнаныя і вядомыя пісьменнікі, а прадстаўнікі так званай масавай літаратуры.

У прадмове да зборніка «Поэты 1790–1810-х годов» Ю. М. Лотман, пішучы пра забытых у наш час рускіх пісьменнікаў гэтай эпохі, падкрэсліў памылковасць атаясамлення паняццяў «гісторыя літаратуры» і «гісторыя выбітных пісьменнікаў». Наконт рускай «масавай паэзіі» ён выказаўся наступным чынам: «Не очень четкое понятие литературного “фона”, так называемых “второстепенных” и “третьестепенных” поэтов, приобретает здесь особенное значение. Так возникает проблема “массовой поэзии” – литературного “фона” эпохи, служащего и контрастом, и резервом для “большой литературы”. Именно на примере этой эпохи с особенной ясностью видно, что культура – не собрание шедевров, а живой организм, в единой системе которого живут и противоборствуют разные по самостоятельному значению и ценности силы... Культура – не клумба, а лес. Для того чтобы помнить это,

палезно иногда читать забытых поэтов. Отрывая шедевры от их реального исторического контекста, мы убиваем их. Забывая литературный “фон” начала XIX века, мы убиваем Пушкина» [5, с. 6].

Сапраўды, ігнаруючы літаратурны «фон» беларускага мастацкага жыцця пачатку XIX ст., немагчыма адекватна асэнсаваць культурны змест гэтай эпохі, багацце таго выбару, тых магчымасцей, якія будуць абраны наступнымі літаратурнымі пакаленнямі ў якасці вядучых мастацкіх тэндэнцый. Палеміка, якая разгарнулася паміж названымі паэмамі на старонках «Tygodnika Wileńskiego», выяўляе ўзровень «масавай» эстэтычнай свядомасці грамадства, дазваляе зразумець асноўныя кірункі далейшага літаратурнага развіцця.

Надрукаваная ў першым нумары паэма «Сатыра» накіравана супраць сентыменталісцкай традыцыі ў літаратуры і адстойвае прынцыпы класіцызму. Аўтар проціпастаўляе сябе як эпігонам сентыменталізму, у творах якіх жыццё паказана фальшыва і нудна, так і літаратурнай спадчыне класікаў гэтага стылю Ж. Дэлія і Ф. Карпінскага: *Przyznam się, że mnie nudzą te pasterskie baśni, // Przy których często słuchacz i czytelnik zaśnie* (*Прызнацца, мяне нудзяць тыя пастуховы казкі // Пры якіх часта засынае слухач і чытач*)¹. Аўтар пратэстуе супраць надуманасці сітуацый, позы і манернасці жэста, якіх вымагае літаратурнае клішэ сентыменталізму, высмейвае штучнасць і неадпаведнасць перажыванняў:

*Jedną to dama modna pomiędzy cyprysy,
Łzy leje nad zmyślonym nieszczęściem Klarysy,
A nieczuła i skąpa wyrzucić każe psami
Ubogiego, co kawał chleba żebrze z łzami* (Цыт. па: [15, s. 21])².

Здзіслаў Скварчынскі слушна заўважае, што палеміка твора накіравана не супраць асноватворных светапоглядных палажэнняў сентыменталізму, а хутчэй супраць яго стылёвых штампаў. Аўтар не дае ў сваім творы канструктыўнай крытыкі сентыменталізму як цэласнага літаратурнага стылю, не прапануе ніякай новай альтэрнатыўнай мастацкай сістэмы, а проста заклікае вярнуцца да класічных узораў Буало і К. Венгерскага.

Адзначым, што сентыменталізм падлягаў сатырычнаму высмейванню не толькі на старонках гэтага часопіса. Знешнія праявы рэагавання чулага чалавека на падзеі пачалі ўспрымацца адзнакай сентыментальнага героя, сапраўднай праявай чулай асобы, і за сентыменталізм часам прымалі тое, што на самой справе было праявай яго выраджэння і дэградацыі. У літаратуры

¹ Тут і далей падрадкавы пераклад наш. – І. Б.

² *Адна модная дама сярод кіпарысаў
Слёзы лье над фіктыўным няшчасцем Кларысы,
Нячулая і скупая, кажа прагнаць псамі
Бедака, што кавалак хлеба просіць са слязамі.*

гэтага часу і больш позняга перыяду знаходзіцца шмат «пратэсных» выказванняў супраць засілля літаратурных клішэ сентыменталізму. Дастаткова ўзгадаць змешчаныя ў віленскіх выданнях з'едлівыя выказванні Яна і Анджэя Снядэцкіх, якія выступалі супраць сентыменталізму і ўсялякіх «містычна-рамантычных» з'яў.

Цікавай старонкай асэнсавання сентыменталізму ў айчынай літаратуры, абаронай ягоных асноўных прынцыпаў з'явілася паэма «Разважанні пра раманы», надрукаваная ў № 14 і № 15 «Tygodnika Wileńskiego». У ёй аўтар выступае супраць закасячальных канонаў класіцызму, згодна з якімі раманы пра пачуцці ёсць псаваннем моладзі. У духу педагагічнай скіраванасці Асветніцтва аўтар падкрэслівае велізарную выхаваўчую ролю рамана пра пачуцці, якую не ў стане выканаць ніякія навукі, заклікае пашыраць пры іх дапамозе маральнае святло. Такія раманы выходзяць сэрца, фарміруюць у чытачоў уласны эмацыянальны вопыт, пачуццёвую сталасць. Менавіта таму падобныя творы запатрабаваныя чытачамі:

*Romans człowieka w każdym stanie bawi.
Dworak go czyta, wieśniak wieczory z nim trawi.
Nauka stąd wyssaną mięknie jego dusza,
Uciśniona niewinność do łez go porusza...* (Цыт па: [15, s. 24])¹.

Паэт гарача выступае супраць прагматызму і рацыяналізму «халоднай філасофіі», усхвалявана апявае ўнутраную свабоду чалавека, яго чулае сэрца: *Слухаю сэрца, якое чулым стварыла неба*. Гэты тэзіс увасобіў вызначальны прыярытэт сентыменталізму. Невядомы аўтар на свой лад паўтарае сцвярджэнне Ж.-Ж. Русо: «Розум можа памыляцца, пачуцці ніколі». Або яшчэ раз пацвярджае думку Ф. Карпінскага, выказаную ім у працы «Пра красамоўства ў прозе і вершы», што крыніцай паэзіі можа быць «ziemia sała». Галоўнае, пазнаваць яе трэба чулым сэрцам, развітымі пачуццямі. Ад гэтага «базавага» сцвярджэння сентыменталізму можна правесці прамы ланцужок да вядомых слоў Міцкевіча з яго праграмай балады «Рамантычнасць»: *Май сэрца, глядзі у сэрца*, у якіх выяўлены асноўны прынцып новага мастацкага бачання свету.

Адзначым, што балада Міцкевіча таксама, як і згаданая паэма, мела антыкласіцыстычную скіраванасць, выступала супраць аднапланавасці і адназначнасці рацыяналізму. Бясспрэчна, што пачуццёвасць сентыменталістаў і рамантыкаў прынцыпова адрозная і паклікана выконваць розныя функцыі. У сентыменталістаў гэта сродак лучнасці паміж людзьмі, чалавекам і светам,

¹ *Раман чалавека ў кожным стане бавіць.
Прыдворны яго чытае, селянін вечары з ім праводзіць.
Навука, адтуль узятая, размякчае яго душу,
Пакрыўджаная цнота да слёз яго ўзрушвае...*

аснова міжчалавечай гармоніі. У рамантыкаў чулае сэрца, інтуіцыя – гэта магчымасць пранікнення ў таямніцы быцця, у загадкі іншасвету. У паэме Міцкевіча яно будзе звязана з больш глыбокім «бачаннем» за межамі будзённай рэчаіснасці.

Абараняючы пачуцці, аўтар «Разважання над раманами» звяртаецца да гісторыі, славіць рыцарства, сцвярджае, што менавіта магутнае пачуццё кахання перастварыла першапачатковы хаос па законах гуманізму і чалавечнасці. Звяртаючыся да сваіх апанентаў, аўтар падкрэслівае, што сёння адзіным святлом, якое спрыяе развіццю ўзнёслай душы, выступае каханне. Сучаснае чалавецтва страціла цнатлівасць дзяцей прыроды, адбылося падзенне нораваў і нельга пазбаўляць чалавека гэтага апошняга святога пачуцця.

Асноўныя тэзісы паэмы выпрацаваны пад уплывам філасофіі мастацкіх твораў Ж.-Ж. Русо. Твор «Разважання пра раманы» з’яўляецца адным з важных эпізодаў рэцэпцыі русаізму ў літаратуры былой Рэчы Паспалітай. Паэма змяшчае прамыя спасылкі на жэнеўскага філосафа, якога называе *дабрачынца свету*, апелюе да літаратурных герояў «Новай Элаізы», падкрэслівае велізарнае выхаваўчае ўздзеянне рамана Ж.-Ж. Русо на чытача:

*Jak wysoka moralność, jaka czulość wszędy;
Uczą mnie twoich osób i cnoty i błędy!
Zachwyca mnie wspaniałość w rozsądnym Wolmarze,
Dobroczynność w Bomstonie, stała przyjaźń w Klarze.
Ta tkliwość i moc duszy, co Juliją znaczy,
Obrazy St.Preux szczęścia, żalu i rozpaczy
Jego ofiary, jego kochanki łagodność.
Jakież pióro miłości nadalo tę godność?..
Kto bez wzruszenia widzi to cudów zebranie?
Kto po ich przeczytaniu lepszym się nie stanie?
O! gdyby cnota chciała gadać z śmiertelnikiem,
Twoimby, boski Rousseau, mówila językiem (Цыт. па: [15, s. 26])¹.*

¹ *Якая высокая маральнасць, якая чуласць усюды;
Вучаць мяне тваіх герояў і цноты і памылкі!
Вабіць мяне высакароднасць у разважным Вальмары,
Добрачыннасць у Бамстоне, сталая прыязнь у Клары,
Та ткліваасць і моц духу, чым Юлія значна,
Вобразы Сен-Прэ няшчасця, жалю і распачы
Яго ахвяры, яго каханай лагоднасць.
Якое пяро надала каханню гэтую годнасць?
Хто без узрушэння бачыць гэтыя цуды разам?
Хто пасля іх прачытання лепшым не стане?
О! Калі б цнота хацела размаўляць са смяротным,
Тваім бы, боскі Русо, гаварыла словам.*

Звяртае на сябе ўвагу стылёвая разняволенасць паэмы. Абарона права чалавека на чулае сэрца і на свабоднае праяўленне яго патрэбаў вядзецца ў паэме эмацыянальна і ўзрушана. З. Скварчынскі заўважыў, што ўсхваляванай атмасферай, палкай абаронай пачуццяў, спантаннасцю эмоцый паэма «Разважанні пра раманы» папярэднічае рамантычным творам А. Міцкевіча, асабліва IV частцы «Дзядоў».

Перад намі цікавая старонка літаратурнага жыцця пераходнага перыяду, калі паступова фарміруецца новы мастацкі светапогляд, а творца і чытач адчуваюць патрэбу ў новых формах мастацкага бачання свету. Невыпадкова З. Скварчынскі, маючы на ўвазе мастацкую пераемнасць рамантычных твораў А. Міцкевіча з паэмай «Разважанні пра раманы», выказвае думку, што падобнага штуршка, як гэтая апалогія рамана, паэту не мог бы даць ніводзін твор нашай тагачаснай літаратуры [15, s. 33].

Публікацыі ў «Tygodniku Wileńskim» 1804 года з'яўляюцца красамоўным сведчаннем асэнсавання спецыфічных задач мастацкай літаратуры. Як паказаў вопыт гэтага выдання, сентыменталізм быў найвышэйшым узроўнем дасягненняў тагачаснай літаратуры і зыходным пунктам для яе далейшага развіцця і творчых пошукаў, якія будуць праводзіцца наступнымі літаратурнымі пакаленнямі, найперш, паэтамі-філаматамі.

Сентыменталізм, які ў тагачасным літаратурным жыцці вылучаўся як найбольш цэласная, завершаная, багатая мастацкімі дасягненнямі і творчымі адкрыццямі сістэма, выступаў адным з найважнейшых кампанентаў перадрамантычнага руху. Ю. Крыжаноўскі ў «Гісторыі польскай літаратуры» сцвярджаў, што сентыменталізм «антаганістычна супраць класіцызму настраены, хаваў у сабе пачатак з'яў, якія ў будучым разгарнуцца багата і разнастайна» [13, s. 462]. Калі філаматы прыйдуць у творчае жыццё і пачнуць далейшыя пошукі новых сродкаў і форм мастацкага асэнсавання рэчаіснасці, яны будуць мець ужо добра падрыхтаваны падмурак. У спадчыну ім прыойдзе багаты вопыт сентыменталізму ў галіне чалавеказнаўства, новыя мастацкія сродкі выражэння ўнутранага спантаннага жыцця, скіраванасць на народную творчасць.

Бясспрэчна, рамантызм не быў механічным працягам ранейшых творчых дасягненняў ці простым сумарным вынікам шматлікіх мастацкіх з'яў, а стаўся хутчэй своеасаблівым вектарам перадрамантычных тэндэнцый папярэдняй эпохі і напружаных эстэтычных пошукаў свайго часу. Ён наслідаваў супрацьстаючы, адштурхоўваючыся ад ужо сфарміраваных традыцый, дыялектычна пераймаючы творчы досвед сваіх папярэднікаў, прапускаючы яго праз сваё мастацкае светаадчуванне.

У заходнееўрапейскіх краінах перадрамантызм вызначаўся сваім рашучым і бескампрамісным адмаўленнем рацыяналізму Асветніцтва. У беларускай

літаратуры феномен запозненага Асветніцтва вызначыў спецыфіку перадрамантычнай сітуацыі. У. Мархель у кнізе «Прысутнасць былога» звярнуў увагу на тое, што «ніводная больш-менш буйная з’ява ў беларускай літаратуры не адбывалася па класічных правілах, у чыстым, так бы мовіць, выглядзе; ніводзін стыль ці метада, а з ім і адпаведныя працэсы не мелі тут дастаткова поўнага выяўлення, не атрымалі развіцця да самавычарпальнасці» [6, с. 15]. Унікальная з’ява запозненага Асветніцтва выяўляе адметнасць літаратурнага жыцця Беларусі XIX – пачатку XX ст., шмат у чым вызначае яго шматстылёнасць і поліфармізм.

Перадрамантызм у беларускай літаратуры характарызуецца сінтэтычнасцю і памяркоўнасцю, мяккасцю і размытасцю часавых межаў. Разнастайныя перадрамантычныя з’явы не завяршаюць сваё мастацкае існаванне пасля нараджэння рамантызму, а мірна ўжываюцца з ім у адной культурнай прасторы. Так, запозненае Асветніцтва ў грамадскай думцы і мастацкай практыцы беларускіх пісьменнікаў праявілася пераважна праз ідэйна-эстэтычныя нормы сентыменталізму. Ён ідэйна не вычарпаў сябе, не знік з літаратурнага жыцця, а па-ранейшаму застаўся запатрабаваным і актуальным мастацкім стылем. Асветніцка-сентыменталісцкі светапогляд многіх беларускіх пісьменнікаў XIX ст. сутыкаецца з рамантычным бачаннем свету, а ў іх творах у адно мастацкае цэлае пераплятаюцца з’явы самых розных літаратурных эпох.

Такім чынам, перадрамантычныя тэндэнцыі фарміраваліся як пад уплывам заходнееўрапейскіх мастацкіх пошукаў і дасягненняў, так і лагічна вынікалі з працэсу развіцця айчыннай літаратуры. Літаратурная сітуацыя перадрамантычным пераломам вызначалася сінкрэтычнасцю, адначасовай прысутнасцю розных ідэйна-мастацкіх з’яў. Перадрамантызм у беларускай літаратуры развіваўся ў палеміцы з асветніцкім рацыяналізмам, але разам з тым заставаўся пад моцным уздзеяннем сілавога поля папярэдняй эпохі. Феномен запозненага Асветніцтва вызначыў спецыфіку беларускага перадрамантызму, абумовіў яго кампрамісны характар, памяркоўнасць, размытасць храналагічных межаў. Перадрамантызм у беларускай літаратуры паўстае як насычаны, яркі перыяд, які прадвызначыў шляхі далейшага літаратурнага развіцця.

ЛІТАРАТУРА

1. *Верцман, И.* Жан-Жак Руссо и романтизм / И. Верцман // Проблемы романтизма : сб. ст. – М. : Искусство, 1971. – С. 60–99.
2. *Жирмунский, В.* У истоков европейского романтизма / В. Жирмунский, Н. Сигал // Уолпол, Казот, Бекфорд. Фантастические повести. – Л. : Наука, 1967. – С. 249–285.

3. *Курилов, А. С.* Литературно-общественные предпосылки возникновения романтизма в России / А. С. Курилов // История романтизма в русской литературе: Возникновение и утверждение романтизма в рус. лит. (1790–1825). – М. : Наука, 1979. – С. 17–30.
4. *Лецка, К. І.* Вытокі і генезіс беларускага рамантызму XIX стагоддзя / К. І. Лецка. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 370 с.
5. *Лотман, Ю. М.* Поэзия 1790 – 1810-х годов / Ю. М. Лотман // Поэты 1790 – 1810-х годов. – Л. : Сов. писатель, 1971. – С. 5–67.
6. *Мархель, У. І.* Прысутнасць былога : нарысы, арт., эсэ / У. І. Мархель. – Мінск : Трафімчук, 1997. – 192 с.
7. *Тарасюк, Л. К.* Мастацкія кірункі і плыні ў беларускай паэзіі XIX – пачатку XX ст. : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. / Л. К. Тарасюк. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1999. – 72 с.
8. *Тураев, С. В.* От Просвещения к романтизму: Трансформация героя и изменение жанровой структуры в западноевропейской литературе конца XVIII – нач. XIX в. / С. В. Тураев. – М. : Наука, 1983. – 255 с.
9. *Karpiński, F.* Dzieła Franciszka Karpińskiego wierszem i prozą. Edycja nowa i zupełna, wielą pismami od autora nadesłanymi pomnożona : w 4 t. / F. Karpiński. – Warszawa : Druk. Xięży Piarów, 1806. – Т. 4. – 449 s.
10. *Kostkiewiczowa, T.* Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko: Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia / T. Kostkiewiczowa. – Warszawa : Wydwo PWN, 1975. – 375 s.
11. *Kostkiewiczowa, T.* Russoizm / T. Kostkiewiczowa, Z. Sinko // Słownik literatury polskiego Oświecenia / red. T. Kostkiewiczowa. – 3 wyd. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 2002. – S. 536–543.
12. *Kowalczykowa, A.* Preromantyzm / A. Kowalczykowa // Słownik literatury polskiej XIX wieku / pod. red. J. Bachorza, A. Kowalczykowej. – 3 wyd. – Wrocław, 2002, – S. 781–784.
13. *Krzyżanowski, J.* Historia literatury polskiej / J. Krzyżanowski. – Warszawa : Państw. Inst. Wydaw., 1964. – 652 s.
14. *Libera, Z.* Problemy polskiego Oświecenia / Z. Libera. – Warszawa : Wydwo nauk. PWN, 1969. – 308 s.
15. *Skwarczyński, Z.* W szkole sentymentalizmu. “Tygodnik Wileński” z 1804 r. / Z. Skwarczyński. – Łódź : Łódz. Tow-wo Nauk., 1958. – 50 s.

Матэрыялы артыкула друкаваліся [у] : Бурдзялёва, І. А. Некаторыя аспекты перадрамантызму ў беларускай літаратуры / І. А. Бурдзялёва // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры белдзяржуніверсітэта. – Мінск : ВТАА “Права і эканоміка”, 2008. – Вып. 9. – С. 11–34.